Papilės krašto vandens malūnai*

Julius Vainorius

Įvadas

Papilės apylinkės traukia ne tik savo kraštovaizdžiu, žinomomis Europoje geologinėmis juros periodo atodangomis, garsia praeities istorija, bet ir senaisiais technikos paminklais – vandens malūnais. Ventōs ir Virvȳtės upių vandenys nuo seno suko malūnų girnas, malė miltus duonai, karšė, verpė vilnas, gamino elektrą, pjovė lentas ir lenteles. Laikui bėgant, nyko kaimai. Kartu su jais nyko ir vandens malūnai, nebetekę savo reikšmės. Dabar vienų neliko nė pėdsakų, kiti stovi apgriuvę, niekam nereikalingi, treti restauruojami, prikeliami ir grąžinami naujam gyvenimui. Tačiau pastarųjų paskirtis visai kitokia, pritaikyta šiuolaikiniams žmonių poreikiams – turizmui, poilsiui, verslui.

Visi malūnai turi savo istoriją, išlaikytą juos menančių žmonių atmintyje. Tačiau tų žmonių būrys vis mažėja, o ir patys prisiminimai labai blankūs. Jau sunku atsekti malūnų statymo pradžią, jų savininkus, malūnininkų pavardes, sunku nepasiklysti, išgirdus faktus apie tokius esminius dalykus: kokios buvo girnos, kas jas suko (turbina ar vandens ratas) ir pan. Archyvuose yra išlikę kai kurios malūnų aprašymo schemos, konstrukcijos, išplanavimo brėžiniai, malūnų savininkų susirašinėjimo su įvairiomis institucijomis dokumentai. Tačiau tai yra tik nuotrupos, sunkokai sujungiamos į visumą, o ir susidaręs malūnų gyvavimo vaizdas nėra labai aiškus ir konkretus. Prabėgs dar kelios dešimtys metų, ir jaunoji karta net nežinos, kas tie vandens ar vėjo malūnai, kuo jie buvo reikšmingi mūsų protėvių gyvenime. Malūnininkystės verslas negrįžtamai grimzta užmarštin kartu su į kapus išeinančiais žmonėmis, menančiais šį amatą. Griūva niekam nebereikalingų pastatų sienos, o naujieji dabartiniai savininkai savaip ir ne visada protingai pertvarko turimą turtą ir jį panaudoja.

Tyrinėjimų apžvalga

Vandens malūnai Žemaitijoje, kaip ir visoje Lietuvoje, ištirti gana ribotai. Jie yra sudėtingi techniniai įrenginiai ir nedaug yra specialistų, besidominčių šia veiklos sritimi. Tyrimus sunkina ir tai, kad istorikas, besidomintis šia tema, dar turi įgyti ir techninį išprusimą. Autoriai dažniausiai apsiriboja bendro pobūdžio pastabomis apie malūnus, minėdami pavienius objektus, paviršutiniškai aprašydami malūnų istoriją, techninį sprendimą, vietovės, kur įsikūręs malūnas, specifines sąlygas, žmonių, susijusių su malūnais, gyvenimo istorijas ir pan. Nors yra sukaupta šiek tiek aprašomosios medžiagos, malūnų savininkų susirašinėjimo dokumentų, fotografijų, piešinių, brėžinių, vis dėlto nelengva susidaryti vientisą malūnų raidos istorijos vaizdą, suvokti jų geografinio išplitimo ypatumus, malūnų ir malūnininkų likimus.

Išsamiausiai Žemaitijos malūnus aprašė Vacys Milius studijoje „Žemaitijos vandens malūnai“, gausiai iliustruotoje fotografijomis, schemomis, brėžiniais bei piešiniais. Autorius labai detaliai nagrinėja Žemaitijos vandens malūnų pavadinimų kilmę, sodybų išplanavimą, malūnų trobesius lygindamas su žemaičių trobų išplanavi-

* Straipsnis aprobuotas serijos „Lietuvos valsčiai“ Mokslo darbų komisijos. Leidyklai įteiktas 2003 01 23.

mu[1]. Puikiai aprašytas ir iliustruotas užtvankų bei vandens nuleidimo įtaisų įrengimas, apžvelgiama malimo įrengimai, malūno žmonės (malūnininkai, meistrai, darbininkai), malimo eiga, atsiskaitymai už malimą ir kt. Studijoje nepamirštama pagalbiniai malūnų verslai ir liūdnas malūnų likimas. Išsamesnio darbo šia tema Lietuvoje kol kas nėra.

Apibūdinant Žemaitijos vandens malūnų ištirtumą, reikia paminėti ir Adomo Vitkausko straipsnį apie Keĺmės valsčiaus Dranginės vandens malūną[2]. Autorius paliečia tiktai kai kuriuos klausimus apie šį malūną ir aprašymą iliustruoja keletu nuotraukų. Straipsnyje aprašoma malūnininkų ir ūkininkų bei malūnininkų tarpusavio santykiai, akmeninių girnų darymas, kai kurie malimo papročiai, atsiskaitymo už malimą formos ir kt. (tai nesvetima visai Žemaitijai). Tais duomenimis pasinaudota rašant šį straipsnį.

Apie Dubysos aukštupio vandens malūnus rašė Vaclovas Rimkus[3]. Straipsnyje pateikiama trumpa istorinės medžiagos apžvalga, įvardijami esami ir išnykę Dubysos aukštupio pakrančių vandens malūnai. Autoriaus tikslas, matyt, buvo paskatinti visuomenę domėtis šiais technikos bei architektūros paminklais ir juos išsaugoti.

Žemaitijos vandens malūnus pamini ir trumpai apibūdina Klemensas Čerbulėnas leidinyje *„Lietuvių liaudies architektūra“*[4], taip pat Akmenės kraštotyrininkas Ignas Valantis[5].

2002 m. Papilės apylinkėse „Versmės“ leidykla surengė kompleksinę kraštotyros ekspediciją, kurioje dalyvavo ir šio straipsnio autorius. Bendraujant su Papilės apylinkių žmonėmis, užrašant jų prisiminimus, surinktas nemažas pluoštas vertingos medžiagos apie šio krašto vandens malūnus. Užfiksuoti daugiau kaip trisdešimties žmonių atsiminimai apie malūnus, malūnininkus, padaryta per dvidešimt išlikusių malūnų fotografijų, kurių dalis yra patalpinta ir šiame straipsnyje. Ypač įdomi ir informatyvi Papi̇̀lės fotografo J. Sinkevičiaus fotografija, daryta apie 1930 m. (6 pav.; publikuota žurnale „Mokslas ir gyvenimas“ 2002 m. nr. 6). Joje užfiksuotas tuometinis Papilės vandens malūnas. Fotografijoje vaizdas apima ne tik malūno trobesį, bet čia matosi ir buvusi malūno aplinka, kanalas, užtvanka, kiemas.

Rašant straipsnį buvo naudojamasi ir archyvine medžiaga, sukaupta per įvairias etnografines ekspedicijas. Lietuvos centriniame valstybės archyve teko išstudijuoti 11 bylų, kuriose sukaupti dokumentai apie Papilės krašto vandens malūnus. Tai malūnų sodybų išplanavimo schemos, brėžiniai, išilginiai ir skersiniai malūnų pastatų pjūviai, situacijos schemos, susirašinėjimo su įvairiomis valstybinėmis institucijomis dokumentai. Kai kuriais brėžiniais pasinaudota iliustruojant straipsnį. Daugiausia informacijos sukaupta „Klausimų lapuose“, kuriuos pildė pats malūno savininkas juose pateikdamas pagrindinius duomenis apie malūno techninę būklę, įrengimus, darbininkų skaičių ir kt.

Išlikę Papilės apylinkių vandens malūnai yra pažymėti 2002 m. išleistoje Ventos regioninio parko schemoje ir norint nesunku juos aplankyti.

[1] Milius V. Žemaitijos vandens malūnai, Milius V., Morkūnienė J., Šidiškienė I. *Amatas ir kūryba*, Vilnius, 1997, p. 11–106; Milius V. Žemaitijos vandens malūnai ir trobų savitumai bei bendrumai, *Etninė kultūra ir tapatumo išraiška*, Vilnius, 1999, p. 251–259.

[2] Vitkauskas A. Dranginės vandens malūnas, *Šiaulių „Aušros“ muziejaus arch.*, etnogr. b. 25.

[3] Rimkus V. Dubysos aukštupio malūnai, *Kraštotyra*, Vilnius, 1964, p. 145–148; pakartota: Padubysių malūnai, *Leninietis*, Šiauliai, 1971 01 19.

[4] *Lietuvių liaudies architektūra*, Vilnius, t. 2, p. 73–74, 353–357.

[5] Valantis I. Prie Ventos pakrančių, *Vienybė*, 2000 12 14.

Malūnai Papilės apylinkėse

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Papìlės krašte malūnų buvo gausu. Daugiausia tai buvo vandens malūnai, pastatyti užtvenkus Ventos upę. Tiktai Martino Zenkulio malūnas Papìlėje, netoli geležinkelio stoties, buvo sukamas žibalo motoru.

Ventos upė Papilės apylinkėse buvo patvenkta bene šešiose vietose. Prie kiekvienos užtvankos stovėjo vandens malūnas. Rudikiū kaime (Akmenės rajono pradžioje, važiuojant iš Kuršėnų Papilės link) malė net du vandens malūnai – Papartỹnės ir Rudikiū. Abu jie buvo pastatyti XIX a. kairiajame Ventos upės krante, maždaug 3 km atstumu vienas nuo kito. Rudikiū malūnas buvo senesnis ir turėjo kaimo pavadinimą. Aukščiau prieš srovę pastatytas malūnas vietinių gyventojū buvo vadinamas Papartynės malūnu. Papartynė *„vadino šį Ventos slėnį nuo senų laikų, mat čia vešliai augo ir tebeauga daug paparčių. Be malūno, stovėjo dar penkios sodybos, kurias nušlavė melioracija, nors ten jos tikrai nereikėjo“*[6]. Abu malūnai išsiteko tokioje trumpoje upės atkarpoje ir abiem užteko darbo.

Dar 5 km žemiau nuo Rudikiū kaimo, visai šalia Papilės, Augustáičiū kaime, tebestovi Augustáičiū vandens malūnas, malantis dar ir šiandien. Dviaukštis mūrinis malūnas pastatytas dešiniajame Ventos upės krante, jo turbiną suka kanalu atvestas vanduo.

Tarpukariu Papilės miestelyje buvo du malūnai. Vienas vandens malūnas priklausė Domui Borusui, o nuo 1931 m. Jonui Mikučiauskiui (1 pav.), kitas – Martinui Zenkuliui (1a pav.). Pastarasis su lentpjūve stovėjo kitoje miestelio pusėje, netoli geležinkelio stoties. Tai buvo žibalo motoru sukamas malūnas, jo darbui vandens nereikėjo.

Dar už kelių kilometrų žemyn Ventos upe, ties Pãšilės kaimu, buvo įrengtas Pašilės vandens malūnas. Šalia esančios dvaro liekanos byloja, kad kažkada, ko gero, malūnas priklausė dvarui, o jau XX a. pradžioje – Gaselkiams[7].

Leidžiantis Ventos upe žemyn, ties Žerkščiū ir Purviū kaimų riba, kairiajame Ventos upės krante, stovėjo nedidelis Domo Boruso vandens malūnas. Kitoje upės pusėje dabar yra įsikūrusi Ventos gyvenvietė, o buvusio malūno vietą žymi tik likę pamatai ir užtvankos akmenys. Žerkščių–Purvių vandens malūnas buvo labiausiai nuo Papilės miestelio nutolęs Papilės valsčiaus malūnas.

Važiuojant nuo Papìlės Trýškių link, Šiaudìnės dvare, ant Avìžlio upelio kranto, buvo pastatytas vandens malūnas, priklausęs dvarininkui Zigmui Beresnevičiui. Nors šiaip malūnas malė dvarui, bet sumaldavo ir kaimynams. Šiaudinės malūno likimas liūdnas. 1917 ar 1918 m. jis sudegė ir nebebuvo atstatytas, o septintajame dešimtmetyje melioracija visiškai išardė pylimą, ištiesino upelio vagą ir malūno neliko nė pėdsakų. Buvusio dvaro vietą žymi tik senas ir apleistas parkas[8].

Papilės krašto žmonės naudojosi ir tolėliau buvusiais malūnais, pasiekdavo net Vìekšnius, kur stovėjo geras ir didelis vandens malūnas. Šiaudiniškiai ir aplinkinių kaimų gyventojai dažniau naudojosi Balsiū, Gudū, Skleipiū vandens malūnais, stovėjusiais prie užtvenktos Virvỹtės upės[9].

[6] Puščius A. Vadinkime tikraisiais vardais, *Vienybė*, Akmenė, 2001 02 06.

[7] *Lietuvos centrinis valstybės archyvas* (toliau – *LCVA*), f. 388, ap. 2a, b. 865, p. 12.

[8] Vlado Vadeikio, gim. 1908 m., gyv. Šiaudinės k., atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.

[9] Vytauto Vadeikio, gim. 1938 m., gyv. Naujojoje Akmenėje, atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.

Malūnų savininkai ir malūnininkai

1 pav. Prie Papilės malūno. Apie 1932 m. Iš V. Augustinavičiaus albumo

1a pav. Martyno Zenkulio lentpjūvė ir malūnas Latvelių kaime. Apie 1930 m. Iš H. Čerapo albumo

Lietuvoje malūnai pradėjo kurtis prie dvarų ir baudžiavos laikais priklausė dvarininkams. Panaikinus baudžiavą malūnai liko dvarų nuosavybe. Dvarininkai samdė malūnininkus, darbininkus, malūnus nuomodavo, o nusigyvenę parduodavo ūkininkams ir praturtėjusiems valstiečiams. Retokai malūnai kaip šeimos verslo šaltinis išbūdavo vienose rankose ilgesnį laiką. Karai, gyvenimo negandos blaškė žmones iš vienos vietos į kitą, keitėsi savininkai, malūnai buvo pertvarkomi, perstatomi, perkami ir vėl parduodami turtingesniems ūkininkams, verslininkams žydams ar iš Amerikos grįžusiems praturtėjusiems tautiečiams.

Tokie reiškiniai neaplenkė ir Papilės krašto. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Papilės vandens malūnas su jame įkurta vilnų karšykla-verpykla priklausė Papilės bendrovei „Verpėja“, kurios vedėju buvo ūkinę veiklą mėgęs kunigas Vincentas Jarulaitis. 1927 m. iš bendrovės malūną kartu su vilnų karšykla-verpykla ir visais pastatais nusipirko Domas Borusas. Naujasis savininkas sugalvojo malūną pertvarkyti: pastatyti trejas girnas, kruopų darymo mašiną (*kruoparnę*), 8,5 kW galingumo elektros generatorių. Tačiau praėjus vos ketveriems metams D. Borusas prie savo malūno žuvo, ir 1931 m. šį pastatą iš varžytinių nusipirko Jonas Mikučiauskis[10].

[10] *LCVA*, f. 388, ap. 2a, b. 182, p. 8.

Malimo verslu užsiiminėjo ne tik vietiniai lietuviai. Augustaičių malūno savininkais ilgą laiką buvo žydai, vertęsi grūdų, sėmenų ir miltų prekyba. Tai buvo Ševelis Vilkas ir Leiba Kušmanas. Vėliau Augustaičių malūnas perėjo į jų įpėdinių rankas[11]. Pasak Boleslovo Statkaus, gim. Papilėje 1928 m., o dabar gyv. Ventos gyvenvietėje, Augustaičių malūno savininkas Ševelis Vilkas miręs apie 1938 m., malūnas atitekęs jo sūnui, grįžusiam iš mokslų užsienyje. Ponaitis (jį taip vadino vietiniai gyventojai) mokęsis konservatorijoje Italijoje, smuiko klasėje. Malūne jis šeimininkavęs iki Antrojo pasaulinio karo. 1941 m. rudenį ponaitį sušaudę vokiečiai Šiaudinės miške.

„*Vilkų giminė priklausė Lietuvos žydų elitui – buvo ganėtinai turtinga ir apsukri,* – rašo Antanas Puščius, Lietuvos žemės savininkų sąjungos Akmenės skyriaus pirmininkas. – *Augustaičių malūną, tada dar medinį, Ševelis Vilkas apdraudė įvairiose Europos šalyse, vėliau padegė, gavo draudimus ir už tuos pinigus pastatė mūrinį dviaukštį, dar ir šiandien tebestovintį*“[12].

Sukūrus kolūkius, Augustaičių malūnas atiteko „Gegužės 1-osios“ kolūkiui, vėliau – Papilės paukštininkystės tarybiniam ūkiui. Atkūrus Lietuvos nepriklausomybę perėjo į Papilės žemės ūkio bendrovės rankas. Paskutiniu metu malūną iš Papilės bendrovės nuomoja jos pirmininkas Algirdas Martyšius.

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Papartynės vandens malūnas (Papartynė – Rudikių kaimo dalis) priklausė Joniškiams. 1934 m. iš Joniškienės Papartynę nusipirko Isaakas Vilkas, berods Augustaičių vandens malūno savininko Ševelio Vilko brolis. Naujasis savininkas malūną suremontavo ir malė iki 1940 metų. 1941 m. Isaaką Vilką kartu su kt. žydais sušaudė vokiečiai Šiaudinės miške. Per karą malūne gyveno labai tvarkingas ir griežtas vokietis. Jis buvo malūno vedėjas, o malūnininku dirbo Kazimieras Batavičius[13].

Šiurpūs pokario metai neaplenkė Papartỹnės. Tada malūne gyveno malūnininkai ir svėrėjai. Papartỹnėje buvo iššudytos dvi malūnininkų šeimos už tai, kad dirbo sovietinei santvarkai[14].

Papartynės malūnas malė iki 1953 metų. Įsigalėjus sovietinei santvarkai, sustiprėjus kolūkiams, jis nebeteko savo reikšmės ir buvo uždarytas. Atkūrus nepriklausomybę, apgriuvęs ir apipuvęs atiteko uždarajai akcinei bendrovei „Rudikių malūnas“ ir pastaruoju metu yra restauruojamas.

Rudikių malūno, buvusio tame pačiame Rudikiŭ kaime, savininkai buvo lietuviai – Elvyra Gudavičienė ir Antanas Opulskis. Iki 1936 m. malūną nuomojo ir jame dirbo malūnininkas Adolfas Valkieris. Jis buvo beraštis, tad visus dokumentus jo įgaliota pasirašydavo žmona I. Valkierienė. 1936 m. malūną nusipirko Silvestras Ankėnas ir Juozas Gaižutis. Jie pertvarkė ir valdė malūną iki pat karo, kada jis buvo sudegintas[15].

Pāšilės vandens malūnas XIX a., matyt, priklausė dvarui, o nuo 1927 m.

[11] *LCVA*, f. 388, ap. 1a, b. 1238, p. 10.
[12] Puščius A. Vadinkime tikraisiais vardais, *Vienybė*, 2001 02 06.
[13] Zofijos Batavičiūtės-Jankienės, gim. 1928 m., gyv. Papilėje, atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.
[14] Leono Bardausko, gim. 1929 m., gyv. Papilėje, atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.
[15] *LCVA*, f. 388, ap. 2a, b. 2261, p. 26.

jo savininkais buvo Nadežda, Sofija ir Aleksas Gaselkiai. Visus raštus savininkės vardu pasirašydavo Nadežda Gaselkaitė. Tolesnis malūno likimas nėra aiškus.

Žerkščių (dar vadinamas Žerkščių–Purviū) vandens malūnas priklausė vienam savininkui – Domui Borusui, kuris 1927 m., kaip jau buvo minėta, dar nusipirko Papilės malūną su vilnų karšykla-verpykla. Žerkščių malūno likimas neaiškus: iki kada jis malė ir kas su juo nutiko vėliau, duomenų rasti nepavyko. Dabar malūno vietoje išlikusios tik akmenų krūvos ir buvusio kanalo liekanos.

Vienintelis Papilėje žibalo motoru varomas Martino Zenkulio malūnas priklausė žydui verslininkui. Jis stovėjo visai netoli geležinkelio stoties. Savininkas Martinas Zenkulis vertėsi medienos apdirbimu, turėjo garo mašinos (lokomobilio „Ruston“) varomą lentpjūvę, o malūnininkystė, matyt, jam buvo papildomas verslas[16].

Apie malūnų savininkus galime sužinoti iš pasakojimų, įvairių nuosavybės bei susirašinėjimo su įvairiomis institucijomis dokumentų, o malūnų nuomininkai, malėjai, darbininkai retai kur paminimi ar yra visai užmiršti. Juos mena tik žmonių atmintis. Apie meistrus, kurie statė, įrengė malūnus, žinių beveik nėra.

Vienas žinomiausių malūnininkų Papilės krašte buvo Kazimieras Batavičius. Jis ne tik malė (dirbo Papartynės vandens malūne), bet ir remontavo malūnus – užliedavo girnas, darydavo krumpliaračius ir kt. Buvo samdomas padirbėti ir aplinkiniuose malūnuose. *„Darbas buvo labai sunkus, nuo tamsos iki tamsos, o uždarbis – 3 litai per dieną. Tėvukas malūnuose dirbo ir po karo, kolūkių laikais, iki pat savo mirties 1960 m.“*, – pasakojo K. Batavičiaus duktė Zofija Batavičiūtė-Jankienė.

Kita žinoma pavardė – Valdemaras Grosas. Papilės apylinkėse minimas kaip „visų galų“ meistras, malūnininkas, dirbęs Augustaičių malūne, o vėliau, apie 1950 m., persikėlęs į Balsių malūną, buvusį prie Virvytės upės. V. Groso tėvas taip pat dirbo malūnuose. Atsikraustę dirbti į Balsių malūną, tėvas ir sūnus Grosai pastatė valcus ir malė, kol malūnas buvo uždarytas – maždaug iki 1970 metų[17].

Malūnų sodybos

Daugumos Papilės krašto malūnų trobesių nebėra išlikusių, tad sunku juos apibūdinti. To meto brėžiniai mažai kuo gali pagelbėti, nes nėra užfiksuota konstrukcinių pastatų sprendimų, panaudotų statybinių medžiagų ir kt. Vis dėlto remdamiesi V. Miliaus studija „Žemaitijos vandens malūnai“ ir turima faktine medžiaga, sukaupta aplankius dar išlikusius Papartynės, Augustaičių, Papilės malūnus, galime gana tiksliai aprašyti tipiškus malūnų trobesius bei malūnininko sodybą.

Malūnų trobesiai išsiskyrė iš kitų pastatų savo dydžiu ir forma. Tradiciškai vandens malūnas būdavo įrengtas viename trobesio gale, o kitame gyveno malūnininko ar nuomininko šeima. Tokį trobesio išplanavimą lėmė ir tai, kad jis stovėdavo atsuktas vienu galu į upę ir tame gale buvo įtaisytos girnos, transmisija ir visa kita įranga, reikalinga malūno darbui. Trobesio išorėje, iš upėn atsukto galo pusės, buvo įrengiama vandens ratai ar turbinos malūno girnoms sukti.

Papilės krašto malūnų pamatai sumūryti iš akmenų naudojant kalkių skiedinį. XX a. pradžioje statytuose malūnuose jau naudojamas cemento skiedinys. Taip yra padaryti Augustaičių mūrinio malūno pamatai. Pamatams buvo

[16] *LCVA*, f. 388, ap. 2a, b. 879, p. 9.

[17] Boleslovo Statkaus, gim. 1928 m., gyv. Ventos miestelyje, atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.

2 pav. Papilės vandens malūno trobesio galas. 2002 m. J. Vainoriaus nuotr.

naudojami paprasti, neapdirbti įvairaus dydžio lauko akmenys. Papilės vandens malūno pamatuose dar yra įmūryta raudonų plytų intarpų, o kampuose įbetonuota stačiakampio gretasienio formos betoninių blokelių (2 pav.). Trobesio galo pamate nuo turbinų ar vandens rato (dar vadinamo *tekiniu)* pusės padarytos angos transmisijai prakišti ir sukimui perduoti į girnas. Siekiant kompensuoti žemės paviršiaus posvyrį į upės pusę, pamatas malūno gale padarytas aukštesnis. Domo Boruso Žerkščių vandens malūno malimo galas turėjo aukštus pamatus ir buvo išsikišęs virš vandens. Turbina, transmisija, girnos su visais malimo įrengimais buvo įtaisyti trobesio viduje, po vienu stogu, bet skirtinguose aukštuose. Malūno šiuo metu jau nebėra, todėl sunku nusakyti pamatų konstrukciją. Iš brėžinio matyti, kad malūno trobesys buvo pastatytas ant aukštų pamatų, tikriausiai ant kalstų, sukaltų į upės vagos dugną (3 pav.).

3 pav. Žerkščių–Purvių vandens malūno išilginis ir skersinis pjūviai. Iš LVCA fondų

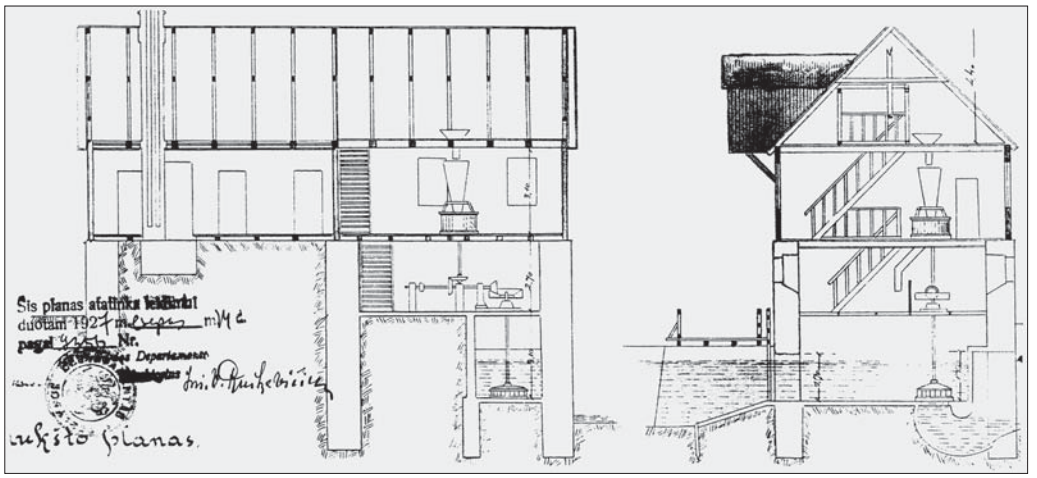

4 pav. Augustaičių vandens malūnas. 1998 m. J. Danausko nuotr.

Esant aukštesniam pamatui pagirnyje susidaro nemažas pusrūsis, kuris naudojamas malūno transmisijai įrengti. Be to, pusrūsyje į maišus subirdavo sumalti miltai, kuriuos ūkininkai iš ten pasiimdavo – į pusrūsį žemyn vedė laipteliai iš išorės.

Papilės krašto vandens malūnų trobesių sienos suręstos iš stačiakampio profilio rąstų, kampuose sujungtų lygiomis sąsparomis. Papilės malūno malimo įrengimų galas padarytas karkasinis ir apkaltas vertikaliomis lentomis. Tarpai tarp lentų uždengti siauromis lentelėmis (2 pav.). Likusi rąstinė pastato dalis apkalta horizontaliomis lentelėmis. Papartynės, Rudikių, Žerkščių, Pašilės malūnai taip pat buvo rąstiniai ir apkalti horizontaliomis lentelėmis. Trobesių kampai buvo uždengti užkalus po dvi vertikalias lentas iš abiejų kampo pusių per visą pastato sienos aukštį (iki stogo).

Kiek kitoks yra mūrinis Augustaičių malūnas. Tai dviejų aukštų raudonų plytų statinys, puoštas išsikišusių iš mūro sienos plytų eilėmis, stulpeliais. Virš langų ir durų padarytos mažai išlenktos išsikišusių plytų arkos. Tokiu pat būdu puoštos palangės, sienos viršus statinio galuose, išryškinti kampai (4 pav.).

Puošniausias Žemaitijos malūnų elementas buvo durys. Paprastai jos būdavo dvisluoksnės, kiek rečiau įsprūdinės. Buvo vienvėrės ir dvivėrės, ant vertikalių lentų pagrindo užkaltomis horizontaliomis, įstrižomis lentelėmis, arba apkala sudarydavo rombų, eglutės raštus. Apkalos lentelių briaunos dažnai būdavo profiliuojamos[18].

Dvisluoksnės durys su horizontalia išorine apkala dar yra išlikusios Papartynės bei Augustaičių vandens malūnuose. Papilės malūne durys jau įdėtos šiuolaikiškos, nebeatitinkančios senųjų laikų dvasios. Augustaičių malūno durys yra dvivėrės, dažytos ruda spalva, viršus – mažai išlenktos arkos formos.

Malūnų langai būdavo stačiakampio formos, nesiskiriantys nuo tipiškos žemaičių sodybos trobesių langų, suskirstyti į keturias (Papartynės, Papilės malūnai) ar šešias (Augustaičių, Rudikių malūnai) dalis. Išlikusių Augustaičių ir Papilės malūnų langai dažyti balta spalva ir gali būti, kad jie jau pakeisti naujais, nors ir panašiais į buvusius, autentiškus (5 pav.).

[18] Milius V. Žemaitijos vandens malūnai, *Amatas ir kūryba,* Vilnius, 1997, p. 45.

5 pav. Papilės vandens malūno trobesys. 2002 m. J. Vainoriaus nuotr.

6 pav. Papilės vandens malūnas. 1930 m. J. Sinkevičiaus nuotr. Iš A. Meižienės albumo

Papilės apylinkių malūnams būdingi įvairūs priestatai. Papilės vandens malūnas turi prieangį su vienšlaičiu stogeliu. Prieangis prie malūno pristatytas vėlesniais laikais, kai malūnas nustojo malti ir pastatas buvo naudojamas kaip gyvenamasis namas, sovietmečiu priglaudęs kelias žmonių šeimas. Prieangis vandens malūnams yra gana retas ir nebūdingas reiškinys.

Papilės krašto malūnams būdinga ir tai, kad vandens ratai ar turbinos paprastai būdavo uždengti vienšlaičiais stogeliais arba apkalti lentinėmis būdomis, vienu šonu prisišliejusiomis prie malūno trobesio sienos. Stogeliai buvo nuožulnūs (besileidžiantys į priešingą pusę nuo malūno pastato) ir uždengti tomis pačiomis medžiagomis kaip malūno trobesys (skiedromis, malksnomis). Augustaičių malūno turbinos būda yra mūrinė, stogelis vienšlaitis, nuolaidus, uždengtas skarda. Papilės vandens malūno nuo trobesio galo tolimesnis *išplūskas* buvo uždengtas dvišlaičiu stogeliu (6 pav.).

Dauguma Žemaitijos malūnų šalia pagrindinio darbo – miltų malimo užsiėmė dar ir papildomais verslais. Papildomam darbui paprastai buvo įrengtos atskiros patalpos. Papilės apylinkių malūnuose dažniausiai buvo pjaunamos lentelės stogams dengti (Papartynės, Rudikių malūnai), o Papilės malūne veikė vilnų karšykla-verpyk-

7 pav. Papartynės vandens malūno stogas laužtais galais. 2002 m. J. Vainoriaus nuotr.

la, įrengta kitame malūno trobesio gale. Lentpjūvėms buvo pastatyti atskiri pastatai prie malūno įrengimų galo (Papartynės malūnas)[19] arba lentpjūvė buvo įrengta po vienu stogu su malūnu (Rudikių malūnas)[20]. Šalia Papilės malūno įrengimų galo stovi mūrinis, iš išorės tinkuotas priestatas su nuolaidžiu vienšlaičiu stogeliu, kur tarpukariu buvo įrengtas elektros generatorius ir transformatorius. Anksčiau šis priestatas buvo medinis, karkasinis, apkaltas vertikaliomis lentomis.

Daugumos Žemaitijos vandens malūnų stogai savo išvaizda nesiskyrė nuo gyvenamųjų trobesių stogų, tik buvo didesni. Platesnių malūno stogų gegnės dar buvo paremiamos vertikaliais stulpeliais, kurie buvo sutvirtinami nuožulniomis atramomis[21]. Visi tyrinėti Papilės krašto malūnų stogai – dvišlaičiai, stačiais (Rudikių, Papìlės, Žerkščių, Pãšilės malūnai; 5 pav.) arba laužtais (Papartỹnės ir senasis 1930 m. sudegęs Augustáičių malūnas; 7 pav.) galais, dengti malksnomis (*gontais*). 1932 m. pastačius mūrinį Augustaičių vandens malūną (vietoj sudegusio medinio), stogas buvo uždengtas skarda. Sovietmečiu malūnų stogai buvo perdengti šiferio lakštais (dengti tiesiog ant skiedrų stogo).

Vandens malūnų fasade išsiskiria stogo šlaite įtaisyta būdelė, pro kurią pakeldavo grūdų maišus į malūno palėpę (3 pav.). Būdelė paprastai būdavo karkasinė, iš išorės apkalta vertikaliai, horizontaliai ar įstrižai sudėtomis lentelėmis, su dvišlaičiu stogeliu, kurio išilginė ašis statmena išilginei malūno ašiai. Iš apačios ji uždaroma dvivėrėmis, tik į viršų atsidarančiomis durelėmis. Per jų suvėrimo plyšį buvo nuleidžiamas laisvas grandinės galas maišams su grūdais kelti. Kitas grandinės galas tvirtinamas prie būdelėje įtaisyto horizontalaus keliamojo veleno.

Malūno skliautai paprastai būdavo užkalami lentomis, įdedami dažniausiai du stačiakampiai langai. Apkala buvo vertikali, horizontali, kombinuojama iš vertikalių ir horizontalių lentų ar sudarydavo eglutės raštą (5 pav.). Kartais trobesio skydo vaizdą pagyvindavo lentų galų profiliavimas trikampiais ar daugiakampiais[22].

Papilės krašto malūnų puošyba gana kukli. Apsiribojama eglutės raštu sukaltomis lentomis (Papilės malū-

[19] *LCVA*, f. 388, ap. 2a, b. 1901, p. 20.
[20] *LCVA*, f. 388, ap. 2a, b. 2261, p. 29.
[21] Milius V. Žemaitijos vandens malūnai, *Amatas ir kūryba*, Vilnius, 1997, p. 29.
[22] *Ten pat*, p. 43.

nas, 5 pav.) arba apkala, kur apatinė skydo dalis užkalta vertikaliomis lentomis, o viršutinė – horizontaliomis (Papartynės malūnas, 10 pav.). Kampų apkalimo lentos paprastos.

Kiti malūnininko sodybos pastatai buvo kuklesni. Sodyboje visada būdavo tvartas, daržinė, rečiau malkinė, pirtis. Augustaičių malūne šalia daržinės buvo pastatyta 14x8 m dydžio pastogė laukiančių eilėje ūkininkų arkliams laikyti. Rudikių malūne šalia tvarto dar stovėjo arklidė. Malūnams paprastai priklausė keletas ar keliolika hektarų žemės. Malūnininkai laikydavo keletą karvių, kiaulių, paukščių, nes nuo malimo visada „nubyrėdavo“ šiek tiek miltų ir buvo galima gerai nupenėti gyvulius ir paukščius[23].

Pagalbiniai pastatai stovėjo ūkiniame kieme už malūno. Čia per pusrūsyje buvusias duris iš malūno išnešdavo ir į vežimą pakraudavo miltų maišus. Patogumo dėlei, kad pavasarį ar rudenį vežimo ratai neklimptų į purvą ir neišdarkytų kiemo, privažiavimas prie malūno būdavo išgrįstas akmenimis[24]. Tokie akmenimis grįsti kiemai yra išlikę Papilės ir Augustaičių vandens malūnuose.

Pagal tradiciją malūno trobesys buvo dalijamas į dvi dalis: malūno įrengimų galą ir gyvenamąjį galą (*trobą*), kur gyvendavo malūno savininkas arba nuomininkas. Prasigyvenę malūnų savininkai pasistatydavo sau atskirus namus, o malūnus užleisdavo malėjų, darbininkų ar kt. šeimoms. Papilės malūno trobesio gyvenamosios patalpos buvo įrengtos antrajame aukšte, palėpėje, kur buvo ir kontora. Tai buvo tiktai vienas kambarys, o visas pagrindinis aukštas atiduotas verslui. Augustaičių malūno pastatas buvo skirtas tik darbui, savininkai gyveno atskirai.

Vandens malūno trobesio gyvenamajame gale dažniausiai būdavo keturi kambariai. Nors virš gyvenamojo galo galėjo būti įrengta dar pora kambarių samdytiems malūno darbininkams gyventi. Malūnai dažnai turėdavo dar ir šildomą patalpą malimo laukiantiems ūkininkams apsistoti.

Vandens malūnų įrengimas

Papilės kraštą kerta Ventos upė, giliu slėniu įsirėžusi į žemės paviršių. Vandens malūnus čia statyti buvo patogu, patvenktas vanduo neišsiliedavo iš slėnio ir neužpildavo ūkininkų laukų. Šalia užtvankos būdavo prakasamas kanalas, nuvedantis vandenį ant malūno rato ar į turbiną. Užtvankoje buvo įrengiamos sklendės (*spūskai, stoikos*) vandens pertekliui nuleisti, o Papilės malūno savininkė bendrovė „Verpėja“, kurios vedėjas buvo kunigas Vincentas Jarulaitis, 1922 m. įsipareigojo be jokio trukdymo ir atlyginimo pro užtvankos vartus praleisti plukdomą miško medžiagą. Plentų ir vandens kelių valdybai rašytame rašte bendrovė „Verpėja“ pažadėjo praplėsti medienos plukdymo vartus iki 3 m[25]. Kituose šaltiniuose nepavyko aptikti žinių apie užtvankų vartus, pro kuriuos būtų plukdoma mediena.

Papilės krašto vandens malūnų užtvankos buvo statomos iš didelių akmenų, jiems sutvirtinti tarpuose buvo klojama ilgi virbai ar eglišakės, o viršus užpilamas žvyru. Siekiant padidinti užtvankos nelaidumą vandeniui buvo klojama mėšlo, molio ar pilama žemių. Užtvankai sutvirtinti į pylimą dar įklodavo storesnių ilgų rąstų. Kad būtų sumažintas van-

[23] Leono Bardausko, gim. 1929 m., gyv. Papilėje, atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.

[24] Milius V. Žemaitijos vandens malūnai, *Amatas ir kūryba*, Vilnius, 1997, p. 29.

[25] *LCVA*, f. 388, ap. 2a, b. 182, p. 12.

dens spaudimas į užtvanką, pylimas į tvenkinio pusę buvo daromas nuožulnesnis. Tokios užtvankos atlaikydavusios net ledonešį[26]. Nuo XX a. pirmųjų dešimtmečių senų užtvankų remontui ir naujų statybai jau buvo naudojamas betonas ir akmenys.

Potvynių vanduo išplaudavo žvyrą, ledai nuridendavo mažesnius akmenis, apardydavo pylimą, todėl jį reikėdavo nuolat remontuoti. Žvyrą ir akmenis ant užtvankos pildavo žiemą per eketes, o vasarą ant akmenų paklojus lentas, kad būtų patogu vaikščioti. Užtvankas remontuodavo, žvyro bei akmenų atveždavo ūkininkai. Už tai malūnininkas jiems veltui sumaldavo grūdus[27].

Papilės vandens malūno užtvanka ne tik sulaikydavo vandenį. Pylimo viršuje buvo įrengtas kelias į malūną, kuriuo galėdavo važiuoti ūkininkai iš kitos Ventos pusės. Virš kanalų užtvankoje buvo įrengti mediniai tiltai[28]. Į Papartynės malūną ūkininkai patekdavo pervažiavę per pavasario polaidžius nuimamą tiltą, kurio atramos dar ir šiandien yra išlikusios. Taip pat buvo galima važiuoti vasarą per brastą, o žiemą ledu. Rudikių malūno klientai persikeldavo per Ventos upę keltu, kuris kėlė žmones, arklius ir vežimus.

Iš tvenkinio į malūno turbinas ar ant vandens rato vanduo buvo nuvedamas atskiru kanalu. Tų kanalų šonai dažniausiai būdavo išmūrijami stambiais akmenimis, naudojant kalkių skiedinį, o tarpukariu – betoną. Kanalai būdavo perdengiami rąstais, o ant jų skersai dedamos lentos kraštuose padarant atramas. Tokie įrengimai vadinami *išplūskais* (2 pav.). Juose buvo padaryta keletas sklendžių susikaupusiam vandeniui ant rato arba turbinoje nuleisti. Šalia malūno trobesio galo esančiuose *išplūskuose* buvo ir po vieną kitą atsarginę sklendę vandens pertekliui nuleisti.

Per rudens ir pavasario polaidžius tvenkinyje susikaupdavo vandens perteklius. Jį reikėjo greitai nuleisti. Tam būdavo padaryti atsarginiai įrengimai toliau nuo malūno. Aplink Papilės malūną buvo iškastas atskiras kanalas su įrengimais polaidžio vandeniui nuleisti. Kanalo ilgis – apie 100 m.

Prie galinės malūno sienos būdavo pritvirtinamas iš lentų sukaltas lovys, nuvedantis vandenį ant malūno rato. Jis laikėsi ant kalstų. Vanduo ant rato buvo nuleidžiamas per lovio gale įtaisytą sklendę ar dugne užkišamas skyles. Malūnas galėjo turėti vieną, du, rečiau tris vandens ratus. Trečiasis ratas galėjo būti paleidžiamas tik pavasarį ar rudenį, kai būdavo daug vandens. Jį vadino *tvaniniu*. Daugumos Žemaitijos malūnų vandens ratai buvo sukami iš viršaus krentančio vandens[29].

Rudikių malūnas iki 1937 m. buvo sukamas dviejų vandens ratų, po 5,5 m skersmens. Kiekvienas ratas suko po vienerias atskiras girnas. 1937 m. Rudikių malūne vietoj vandens ratų įrengtos dvi turbinos, kurios turėjo sukti dvejas girnas ir naujai sumontuotą diskinį pjūklą lentelėms pjauti[30]. Augustaičių malūne jau 1928 m. veikė dvi fabrikinės gamybos 1,25 ir 1,40 m skersmens turbinos[31]. Papilės malūne savadarbė turbina jau veikė 1922 metais. 1927 m. rekonstruodamas nusipirktą malūną Domas Borusas pastatė dar vieną turbiną, pajungė elektros generatorių[32]. Žerkščių malūne girnas taip pat suko savadarbė 8 arklio

[26] Vlado Vateikio, gim. 1908 m., gyv. Šiaudinės k., atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.
[27] Milius V. Žemaitijos vandens malūnai, *Amatas ir kūryba*, Vilnius, 1997, p. 47–53.
[28] Adolfinos Mikučiauskaitės-Meižienės, gim. 1943 m., gyv. Papilėje, atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.
[29] Milius V. Žemaitijos vandens malūnai, *Amatas ir kūryba*, Vilnius, 1997, p. 61.
[30] *LCVA*, f. 388, ap. 2a, b. 2261, p. 29.
[31] *LCVA*, f. 388, ap. 1a, b. 1238, p. 20.
[32] *LCVA*, f. 388, ap. 2a, b. 182, p. 11.

8 pav. Papilės vandens malūno turbinos liekanos. 2002 m. J. Vainoriaus nuotr.

jėgų turbina[33]. 1927 m. duomenimis, Pašilės malūne buvo dvejos prasto malimo girnos. Vienas jų suko vandens ratas, kitas – turbina[34].

Tarpukariu nusidėvėję vandens ratai buvo pradėti keisti savadarbėmis arba fabrikinės gamybos turbinomis. Naujai statomuose malūnuose įrengiamos tik turbinos. Šių lizdai buvo betonuojami. Dabar turbinų liekanų yra tiktai Papilės (8 pav.) ir Papartynės malūnuose. O Augustaičių malūne turbina dar ir šiandien sukasi ir mala.

Vandens malūnuose nuo vandens rato arba turbinos sukimas per transmisiją buvo perduodamas visiems malūno įrenginiams: girnoms, pikliui, kruopų darymo mašinai (*kruoparnei*), elevatoriui, elektros generatoriui ir pan. Malūnų vandens ratas buvo užmaunamas ant horizontalaus volo su galuose įtaisytomis geležinėmis ašimis, padėtomis ant trumpų rąstelių rentinių. Ašių galai sukosi kieto medžio ar akmens lizde. Tarpukariu statant naujus ar remontuojant senus malūnus vietoj rąstelių rentinio buvo pradėtas naudoti betonas su metaliniu lizdu ašiai[35]. Vienas vandens rato volo galas per malūno galo pamate padarytą skylę eidavo į pagirnį, kur ant jo buvo pritvirtinamas vertikalus didelis krumpliaratis, sukantis horizontalų mažesnį krumpliaratį, pritvirtintą ant viršutinės girnapusės verpstės. Malūno vandens ratas suko dvejas girnas, pirminis (uždėtas ant volo) didysis krumpliaratis – didelį horizontalų krumpliaratį, o pastarasis – du mažesnius, pritvirtintus ant girnų verpsčių. Mažesnieji krumpliaračiai sukosi daug greičiau už didįjį, gana greitai sukdami girnas[36].

Įrengiant malūnuose turbinas, transmisijos gamybai buvo dažniau naudojamas metalas, nors kai kurias detales (pvz., krumpliaračių krumplius) meistrai darydavo ir iš kieto medžio. Ant turbinos ašies viršutinio galo buvo dedamas horizontalus krumpliaratis, nuo kurio per mažą krumpliaratį ir metalinę ašį sukimas buvo perduodamas į pagirnį. Pagirnyje sukimas nuo horizontalios ašies girnų verpstei perduotas stačiu kampu vertikaliai per krumpliaračių porą. Kiek malūne buvo girnų, tiek buvo tokių krumpliaračių porų, nes prie vienos horizontalios ašies galėjo prijungti vienerias, dvejas, trejas girnas.

[33] *LCVA*, f. 388, ap. 2a, b. 868, p. 11.
[34] *LCVA*, f. 388, ap. 2a, b. 865, p. 13.
[35] Milius V. Žemaitijos vandens malūnai, *Amatas ir kūryba*, Vilnius, 1997, p. 62.
[36] *Ten pat*, p. 61–65.

Dažniausiai turbinos, kaip ir vandens ratai, būdavo malūno trobesio gale iš laukinės pusės. Pasitaikydavo turbinų, įrengtų pagirnyje. Taip turbina buvo įtaisyta Žerkščių vandens malūne, tačiau transmisija įrengta taip pat kaip ir kituose malūnuose – trobesio išorėje (3 pav.).

Pagirnyje ūkininkai atsiimdavo sumaltus miltus. Iš girnų miltai per lentų kanalą (*batą, aulą*) subyrėdavo į maišus. *Bato* gale būdavo pritaisyti specialūs kabliai maišams pakabinti. Kanalas (*batas*) dažniausiai būdavo dvišakis, kad ūkininkų miltai atsiskirtų. Pagirnyje šalia transmisijos stovėdavo piklius. Jei miltai būdavo pikliuojami, atskiru kanalu jie buvo nukreipiami į pikliaus dėžę, iš kur ūkininkai juos susipildavo į maišus. Pikliaus dėžę, transmisijos liekanų dar galima pamatyti Papilės malūne.

Pagrindiniame (girnų) aukšte buvo įtaisoma girnos ir kiti papildomi įrengimai. Ant vandens rato volo ar pagrindinės ašies (turbina sukamuose malūnuose) pagirnyje buvo uždedamas skriemulys, kuris darbine pavara suko tuos mechanizmus. Dažniausiai tai būdavo kruopų darymo mašina (*kruoparnė*), grūdų valymo mašina, elektros generatorius, diskinis pjūklas ir pan. Augustaičių ir Rudikių malūnuose dar buvo įtaisyti elevatoriai grūdams į palėpę kelti. Papilės malūne atskira turbina suko kitame trobesio gale įrengtą vilnų karšyklą-verpyklą.

Antrasis malūno aukštas, dar vadinamas girnų aukštu, buvo pagrindinė malūnininko darbo vieta. Čia buvo įtaisyta girnos, prietaisas joms nukelti (*žirklės*), kai reikėdavo jas iškalti, paaštrinti, girnų suleidimo įrenginys. Galėjo būti pastatyta *kruoparnė* (*grucarnė*) kruopoms gaminti, grūdų valymo mašina, šatras ir visa tai, ko reikėjo miltams malti ir kruopoms gaminti. Augustaičių malūne šalia girnų stovėjo 1927 m. gamybos švediški valcai. Tuo šis malūnas buvo pranašesnis už kitus – valcuoti miltai buvo baltesni.

Girnos – vienas pagrindinių malūno įrengimų. Jas sudaro viršutinė ir apatinė girnapusės (girnų akmenys), įtaisytos viena virš kitos. Iki XIX a. pabaigos girnos būdavo akmeninės, iškaltos iš didelio vientiso akmens. XX a. Žemaitijoje pradėjo plisti lietinės girnos. Nudilusias akmenines girnas priliedavo, o naujas darydavo lietines. Girnas liedavo keliaujantys meistrai, vėliau to amato išmoko ir patys malūnininkai arba malėjai[37].

Girnoms paaštrinti buvo naudojami kaimo kalvio nukalti įvairių dydžių plaktukai (*girnakaliai*). Girnoms užlieti meistrai naudojo specialią, surenkamą iš kelių dalių formą ir medžiagas: *kliorą*, magneziją, titnagą. Jų buvo galima nusipirkti didesnių miestelių ir miestų parduotuvėse. Girnos buvo 85–130 cm skersmens su centre prakaltomis 20–30 cm skylėmis: apatinėje girnapusėje – verpstei prakišti, viršutinėje – grūdams subirti. Girnas liejant tokios skylės jau buvo paliekamos liejinyje[38].

Ant girnų buvo užmaunamas iš lentelių sudėtas cilindro formos kubilas, sulaikantis sumaltus miltus, kurie per *batą* subirdavo į maišus arba į piklių pagirnyje. Viename kubilo šone būdavo padaroma stačiakampė skylė, uždengiama dangteliu; ji vadinta *ausimi*. Pro *ausį* įkišęs ranką malūnininkas galėjo pačiupinėti sumaltus miltus, tikrindamas jų kokybę. Šalia kubilo būdavo įtaisyta užsriegta geležinė ašis su žiedu viršuje, naudojama gir-

[37] Milius V. Žemaitijos vandens malūnai, *Amatas ir kūryba*, Vilnius, 1997, p. 65–71.

[38] Zofijos Batavičiūtės-Jankienės, gim. 1928 m., gyv. Papilėje, atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.

noms suleisti reguliuojant malamų miltų stambumą. Ašis per skylę grindyse nusileisdavo į pagirnį ir buvo sujungta su horizontaliu skersiniu, į kurį rėmėsi apatinis verpstės galas. Sukiojant žiedą buvo kilnojama viršutinė girnapusė ir nustatomas tarpelis tarp girnų akmenų, nuo to priklausė malinio smulkumas.

Ant kubilo kraštų virš girnų buvo dedamas rėmas (*krėslas*), į kurį įstatoma iš lentų sukalta į apačią siaurėjanti piltuvė (dar vadinama *kaše* arba *apatine kaše*) grūdams į girnas nukreipti. Po piltuve prie rėmo virvėmis pririšamas iš keturių plačių lentų sukaltas į apačią siaurėjantis lopšelis (*kratilas*). Prie *kratilo* vertikaliai pritvirtintas medinis pagalys būdavo įleistas į prapiestę viršutinėje girnapusėje ir girnoms sukantis visą laiką judėjo į šalis, o grūdai pro skylę, padarytą *kratilo* šone, tolygiai byrėdavo į girnas. Buvo galima reguliuoti *kratilo* pasvirimo į šoninės skylės pusę kampą, norint pasiekti optimaliausią malimo režimą (greitį) bei malinio kokybę.

Virš girnų prie lubų kabojo medinis signalinis plaktukas per vidurį prikaltu viena vinimi kotu. Malūnininkas, tampydamas prie plaktuko koto laisvojo galo pririštą virvutę, duodavo signalą, kad *kašėje* vieno ūkininko grūdai baigėsi ir jau reikia pilti savo grūdus kitam laukiančiajam. Kartu pagirnyje atsiimantis miltus ūkininkas žinodavo, kad jo miltai jau išbyrėjo ir vietą prie *bato* reikia užleisti kitam.

Malūnuose šalia girnų dar būdavo įtaisytas kranas (*žirklės*), kuris nukeldavo viršutinę girnapusę, kai reikėdavo girnas paaštrinti. Šį mechanizmą sudarė vienu galu į grindis, kitu į lubas įremtas vertikalus sukinėjamas stulpas su skersiniu, kurio laisvajame gale buvo įtaisytas užsriegtas geležinių replių kotas. Sukant varžtą su rankenomis, uždėtą ant koto, replės pakeldavo viršutinę girnapusę ir malūnininkas, pasukęs visą mechanizmą, girnapusę padėdavo į laisvą vietą šalia girnų, ją apversdavo ir paaštrindavo. Apatinė girnapusė būdavo paaštrinama jos nenuimant.

Vandens malūnų trečiajame, pastogės, aukšte būdavo įtaisyti į apačią siaurėjantys iš lentų sukalti piltuvai (*kašės*) grūdams pilti. Siaurieji jų galai buvo prakišti pro skyles grindyse ir nukreipdavo viršuje supiltus grūdus į girnas. Tokių piltuvų buvo tiek, kiek malūne buvo girnų.

Svarbiausias malūnų trečiojo aukšto įrenginys buvo keltuvas maišams su grūdais užkelti. Jį sudarė didelis (iki 3 m skersmens) vertikalus karkasinis ratas su kaiščiais šonuose (rankomis paimti sukant), uždėtas ant horizontalaus veleno. Vieną horizontalaus veleno galą įtaisydavo į vertikalius spyrius trečiajame aukšte, kitą – stogo šlaite įrengtoje būdelėje. Šios apačioje būdavo įtaisytos dvivėrės durelės, atsidarančios į viršų, ir per jų suvėrimo plyšį nuleistas į apačią laisvasis grandinės galas maišams užkabinti. Kitas grandinės galas buvo tvirtinamas prie horizontalaus veleno, kurį sukant maišai su grūdais būdavo užkeliami į trečiąjį aukštą ir pilami į *kašes* virš girnų. Rudikių malūne maišus su grūdais pa-

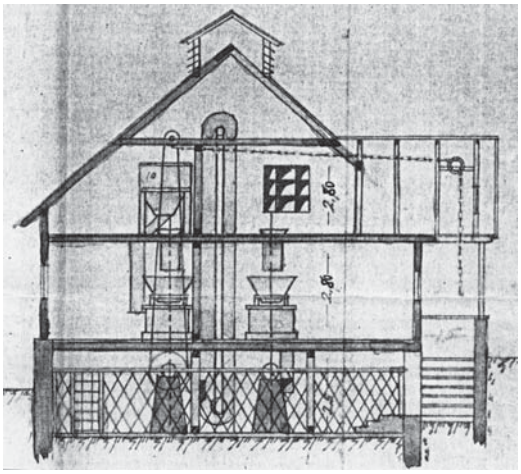

9 pav. Rudikių vandens malūno skersinis pjūvis. Iš LCVA fondų

keldavo į palėpės aukštą mechanizuotai. Horizontalų veleną, ant kurio vyniojosi grandinė, suko nuo malūno transmisijos atvesta diržinė pavara (9 pav.).

Papilės vandens malūno trečiajame aukšte dar yra išlikusios dėžės (*miegos*), arba aruodai. Jų yra keturi. Į aruodus būdavo pilami grūdai kaip atlygis už sumalimą ir kaip mokestis grūdais valstybinei paruošų kontorai.

Malūnininkai ir klientai

Malūnininkų ir dvarų savininkų santykiai nuo senovės buvo grindžiami nuomos principu. Malūnai buvo dvaro nuosavybė, ir malūnininkai juos nuomodavo mokėdami nuomos mokestį pinigais ir atlikdami prievolę dvarui. Iš dvaro malūno nuomininkas gaudavo žemės aplink malūną, pievą šienautis, malkų, šiaudų kraikui. Pačiam malūnininkui nuo sumalimo dar likdavo 100–200 rb per metus. Būdavo paplitusi nuomonė, kad didžiausią jo pajamų dalį sudarė „slaptosios pajamos“. Tai nuo malimo „nubyrėdavę“ miltai. Malūnininkas laikydavo daug gyvulių ir paukščių, kuriuos gerai nupenėjęs parduodavo[39]. Apie miltų „nubyrėjimą“ žinojo visi klientai, tačiau tai toleravo ir retai pykdavo. Malūnininkai taip pat stengdavosi su savo klientais išlaikyti gerus santykius, nes nuo šių žmonių priklausė malūno pajamos.

Malūnams perėjus į turtingesnių ūkininkų rankas, malūnininkų santykiai su savo klientais mažai pasikeitė. Už malimą buvo atsilyginama pinigais arba grūdais. Buvo įsigalėjęs paprotys malti *bargan* – atsiskaitant vėliau, kai ūkininkai turėdavo pinigų arba kai daugiau primaldavo. Skolą malūnininkas įrašydavo į knygą. Ūkininkai pinigų turėdavo tik rudenį, pardavę derlių. Tada jie ir padengdavo visas skolas. Malūnininkai veltui maldavo ūkininkams, kurie atveždavo žvyro ir akmenų malūno užtvankai remontuoti.

Malūnininkai paprastai daug žemės neturėdavo. Aplink malūną būdavo keletas ar keliolika hektarų, kuriuos apdirbdavo malūnininko šeima, kartais samdydama keletą darbininkų.

Apie malimo kainas nėra tikslių duomenų. Matyt, jos buvo gana aukštos, nes tuo domėjosi ir Papilės valsčiaus taryba, 1920 m. spalio 12 d. svarsčiusi šį klausimą. Yra išlikęs šios tarybos protokolas, kuriame konstatuota:

„Taryba, išklausius pranešimus apie aukštas kainas ant malūnų, paklausius malūnininka Doma Borisevičiaus sulig jo nurodymu, kad galima malti 40 kapeikų pūdą, kruopų ir piklevojimas turi būti imamas proporcijonaliai su prastu malimu“[40].

Kaip prisimena pateikėjai, trečiajame–ketvirtajame dešimtmečiais prastas malimas kainavo nuo 30 iki 50 ct, o pikliavimas – iki 2 Lt už centnerį[41]. Papilės malūne malimo kainos buvo vienos iš žemiausių visoje apylinkėje[42]. O šiaip kainos visuose šio krašto malūnuose buvo panašios. Dabar tebemalančiame Augustaičių malūne 1 cnt grūdų sumalimo kaina yra 18 Lt.

Apie malūnų gaunamą pelną galima spręsti iš trečiojo dešimtmečio Pa-

[39] Vitkauskas A. Dranginės malūnas, *Gimtasai kraštas*, 1939, nr. 1, p. 452–456.
[40] *LCVA*, f. 412, ap. 5, b. 1, p. 25.
[41] Leono Bardausko, gim. 1929 m., gyv. Papilėje, atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.
[42] Adolfinos Meižienės (Mikučiauskaitės), gim. 1943 m., gyv. Papilėje, pasakojimas, užrašytas J. Vainoriaus 2002 m.

pilės valsčiaus tarybos posėdžių protokolų, kur nutariama priskirti malūnams taisyti kelius. 1927 m. protokole rašoma:

„Turint omenyje pramonės įstaigų našumą ir pelną sulig ištirtu apystoviu, priimta uždėti šias normas:

Papartynės vandens malūnas 25 metrai
Rudikių vandens malūnas 50 metrų
Augustaičių vandens malūnas 50 metrų
Papilės vandens malūnas 150 metrų
Pašilės vandens malūnas 25 metrai
Žerkščių vandens malūnas 50 metrų“[43].

Taisytino kelio atkarpos ilgis priklausė nuo malūno gaunamo pelno; kuo didesnis pelnas, tuo ilgesnė kelio atkarpa buvo priskiriama taisyti.

Ūkininkų santykiai buvo geri ne tik su malūnininkais, bet ir tarpusavio. Eilės malūnuose buvo natūralus ir savaime suprantamas dalykas, ypač nuėmus derlių. Laukti kartais tekdavo 2–3 paras. Tačiau retai pasitaikydavo kokių nors rimtesnių nesusipratimų ar pykčių. Ūkininkai vieni kitiems padėdavo grūdus pakelti į viršutinį malūno aukštą, juos supilti į *kašes*, pakrauti miltus į vežimą. Laukdami eilėse dažnai pasakodavo įvairiausias istorijas, lošdavo kortomis. Būdavo ir taip, kad kitas net visai prasilošdavo ir grįždavo namo be grūdų ir be miltų[44].

Pagalbiniai malūnų verslai

Daugumoje Papilės krašto malūnų, kaip ir visoje Lietuvoje, šalia pagrindinio darbo – grūdų malimo buvo užsiimama ir pagalbiniais verslais. Taip malūnininkas užsidirbdavo papildomai, ypač vasarą, kai labai sumažėdavo darbo. Be to, malūnai tarp savęs konkuruodavo ir ne visiems ištisus metus užtekdavo malimo.

Vienas iš pagrindinių šio krašto malūnų pagalbinių verslų buvo medienos apdirbimas – lentelių (*malksnų*) pjovimas stogams dengti. Malksnas pjovė dauguma malūnų, ir ne tik Papilės krašte, nes tuo laiku ši produkcija buvo labai paklausi. Malksnas pjovė Papartynės ir Rudikių malūnai. Pašilės ir Žerkščių malūnai, turimais duomenimis, pagalbiniais verslais neužsiėmė, nors darbo ir trūkdavo, ypač vasaros mėnesiais. Papilės miestelio ir apylinkių gyventojus pjautine miško medžiaga aprūpindavo didesnės lentpjūvės. Viena iš tokių buvo Martino Zenkulio lentpjūvė, varoma garo katilu. Joje medienos apdirbimas, matyt, buvo pagrindinis verslas, o pagalbinis užsiėmimas – malūnas (1a pav.).

Papilės vandens malūno savininkai šalia grūdų malimo vertėsi vilnų karšimu ir verpimu. Dabar sunku pasakyti, kas davė didesnį pelną – malūnas ar vilnų karšykla-verpykla ir kas buvo pagrindinis verslas, o kas pagalbinis. Papilės malūne dirbo du malūnininkai, o vilnų karšykloje-verpykloje – penki žmonės, rudens ir žiemos sezonui dar buvo samdomi keli darbininkai. Papilės vandens malūne buvo įtaisyta diskinis pjūklas malksnoms pjauti ir elektros generatorius elektrai gaminti. Malūnas tiekdavo elektros ener-

[43] *LCVA*, f. 412, ap. 5, b. 1, p. 26. Išrašas iš Papilės valsčiaus tarybos posėdžio protokolo nr. 11, 1927 m.

[44] Leono Bardausko, gim. 1929 m., gyv. Papilėje, atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.

giją visam Papilės miesteliui nuo 8 iki 24 valandos. Malūne elektros gaminimo ir perdavimo reikalus tvarkė nuolatiniam darbui samdytas elektrikas[45].

Elektrą gamino ir kiti malūnai, tačiau ją naudojo daugiausia savo patalpoms apšviesti. Papartynės malūne pagamintos elektros nemokamai gaudavo ir kaimynai[46].

Didžiausio ir moderniausio Papilės krašto tarpukario laikų Augustaičių vandens malūno savininkai žydai vertėsi grūdų, miltų, sėlenų prekyba ir papildomo verslo neplėtojo. Malūnas buvo labai geras, malė balčiausius valcuotus miltus, ir apie jį žinojo visoje plačioje apylinkėje[47].

Papilės krašto malūnai šiandien

XIX–XX a. Papilės krašte (kaip ir visoje Lietuvoje) statyti malūnai daugiausia buvo mediniai, išskyrus Augustaičių vandens malūną. Šis mūrinis malūnas buvo pastatytas sudegus senajam, mediniam. Laikas negailestingai griauna pastatus. Praėję dešimtmečiai uždėjo savo antspaudą ir ant malūnų. Juos naikino nepalankūs atmosferos reiškiniai, karai, gaisrai, besikeičiančios ūkininkavimo aplinkybės, melioracija. Malūnai nyko ir dėl savo susidėvėjimo, pasenusių mechanizmų, politinių ir ūkinių visos šalies pertvarkymų. Remontuojami, pertvarkomi, atnaujinami malūnai dirbo žmonėms ilgus dešimtmečius, o XX a. penktajame dešimtmetyje iš esmės pasikeitus ūkininkavimo sąlygoms nebeteko savo reikšmės, buvo sugriauti arba patys neprižiūrimi sunyko. Tie, kurie atlaikė dešimtmečių negandas, dar ir šiandien tebestovi primindami savo praeitį. Po Antrojo pasaulinio karo, pasikeitus politinei santvarkai, malūnai buvo nacionalizuoti ir perduoti pram. kombinatams, vėliau – buitinio gyventojų aptarnavimo kombinatams. Malūnų savininkai buvo tremiami į Sibirą. Malūnai nebebuvo techniškai modernizuojami, remontuojami, o atsiradus kolūkiuose ir tarybiniuose ūkiuose elektriniams grūdų smulkintuvams buvo visai užmiršti.

Papilės krašte šiandien dar tebestovi trys vandens malūnai: Papartỹnės, Augustáičių ir Papìlės. Žerkščiū, Pãšilės ir Rudikiū malūnų vietose likę kanalų, užtvankų, pamatų liekanų. Visų išnykusių malūnų likimas skirtingas ir panašus. Žerkščių malūnas buvo apleistas ir sugriautas, kai 1927 m. jo savininkas įsigijo didesnį ir geresnį Papilės malūną su vilnų karšykla-verpykla. Pašilės malūno likimas nėra visai aiškus. Žinoma, kad malūnas dar gerokai prieš Antrąjį pasaulinį karą nebemalė. Greičiausiai jis bankrutavo ir buvo sugriautas. Pašilės malūnas malė tik šešis mėnesius per metus, o vasarą stovėjo be darbo[48].

Kitoks likimas ištiko Rudikių malūną. Jis sudegė Antrojo pasaulinio karo pradžioje.

„O padegė lietuviai, savisaugos dalinių kariai, todėl, kad jame grūdus malė rusai, gal ne tiek sau, kiek gyventojams už naminę ar alų. Tai įvyko tada, kai lietuvius pradėjo keisti reguliari vokiečių kariuomenė, o mūsiškiai, matyt, nenorėdami pasirodyti rusų vedžiojami už nosies, jį padegė. Malūnas sudegė, tačiau turbina ir transmisija išliko. Po karo iki 1950 m. Rudikių vyrai pusiau

[45] Adolfinos Mikučiauskaitės-Meižienės, gim. 1943 m., gyv. Papilėje, pasakojimas, užrašytas J. Vainoriaus 2002 m.

[46] Zofijos Batavičiūtės-Jankienės, gim. 1928 m., gyv. Papilėje, atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.

[47] Boleslovo Statkaus, gim. 1928 m., gyv. Ventos miestelyje, atsiminimai, užrašyti J. Vainoriaus 2002 m.

[48] *LCVA*, f. 338, ap. 2a, b. 865, p. 12.

10 pav. Papartynės vandens malūno atstatymo darbai. 2002 m. J. Vainoriaus nuotr.

slapta pjovė stogams lenteles, ruošė miško medžiagą. Vėliau ledai nepataisomai išardė pylimą, ir tiltas, vedantis į malūną, supuvo. Tik apie 1970 m. viskas buvo supjaustyta – ūkiui reikėjo vykdyti metalo laužo planus. Visas metalas buvo išvežtas Klaipėdon, į „Vtorčermetą“[49], – rašo Antanas Puščius, Lietuvos žemės savininkų sąjungos Akmenės skyriaus pirmininkas.

Vienintelis tebeveikiantis šio regiono Augustaičių vandens malūnas atlaikė dešimtmečių negandas. Jame išlikę autentiški įrengimai naudojami dar ir šiandien. Malimo nebėra tiek, kad ekonomiškai apsimokėtų dirbti (mažai ūkininkų mala), tačiau Papilės žemės ūkio bendrovei jis reikalingas. Malūnas mala vandeniu, nors yra pastatytas traktoriaus S-100 dyzelinis variklis. Veikia 1927 m. gamybos švediški valcai, dvejos lietinės prasto malimo girnos, kruopų darymo mašina. Dabartinio malūno savininko Algirdo Martyšiaus ateities planai gražūs: malūne įrengti muziejų, plėtoti agroturizmą, šalia malūno įkurdinti žirgyną.

Papilės malūnas dar laukia atstatymo. Į jį nuolat gyventi sugrįžo buvusio savininko Jono Mikučiauskio duktė Adolfina Meižienė (Mikučiauskaitė) su šeima. Tvarkomas malūno gyvenamasis galas, kur anksčiau buvo vilnų karšykla-verpykla, – sovietmečiu jis buvo nuniokotas čia gyvenusių pašalinių žmonių. Lėšų trūkumas stabdo darbus, tačiau malonu matyti pastangas atnaujinti Papilei buvusį reikšmingą vandens malūną.

Gana sparčiai atstatomas Papartynės malūnas, tačiau taip pat sparčiai nyksta jo autentika. Sunku pasakyti, koks bus galutinis rezultatas, bet gelžbetoninis užtvankos pylimas, plytų mūro priestatas, kuriame įrengta elektros generatorius, antžeminės elektros linijos, tikrai nesuteikia šimtamečiui malūnui autentiškumo ir grožio. Galbūt sutvarkyta aplinka, įrengtos poilsio zonos, plėtojamas turizmas bus pritaikyti žmonėms, bet čia jau neberasime technikos bei architektūros paminklo ir žinomos plačioje apylinkėje Papartynės (10 pav.).

[49] Puščius A. Vadinkime tikraisiais vardais, *Vienybė*, Akmenė, 2001, vas. 6.

Papartynės malūną įsigijusios ir atstatinėjančios UAB „Rudikių malūnas“ planuose dar yra Rudikių, Papilės ir Žerkščių malūnų atstatymas[50]. Sunku nesuabejoti tokių darbų prasmingumu. Atstatant tokius kultūros paveldo objektus vien pinigų ir gerų norų neužtenka – dar reikia žinoti, kaip tai daroma. O šiandien tai yra sudėtinga: trūksta ir specialistų, ir lėšų.

Išvados

Papilės krašte XIX a. ir XX a. pirmaisiais dešimtmečiais veikė šeši vandens ir vienas žibalo motoru varomas malūnas. Visi vandens malūnai buvo pastatyti prie Ventos upės, 5–7 km atstumu vienas nuo kito.

Malūnai buvo mediniai, tik 1932 m., sudegus mediniam Augustaičių malūnui, jo vietoje buvo pastatytas tuo metu modernus mūrinis vandens malūnas.

Šiandien yra išlikę tik trys malūnų trobesiai. Augustaičių malūnas tebemala iki šiol.

Malūnų nykimo priežastys: gaisrai, nusidėvėjimas, XX a. penktajame dešimtmetyje pasikeitusios politinės ir ekonominės sąlygos, melioracija.

Malūnai naudojo lietines girnas, o 1932 m. atstatytame Augustaičių malūne buvo įrengti švediški valcai.

Grūdų maišams pakelti į trečiąjį malūno aukštą buvo naudojami keltuvai (vertikalus ratas su horizontaliu volu), sukami rankomis, o Augustaičių ir Rudikių malūnuose buvo įrengti elevatoriai, sukami iš malūno transmisijos. Rudikių malūne maišai buvo pakeliami mechanizuotai.

Papartynės vandens malūnas atstatomas be mokslinio pagrindimo, tyrinėjimų, naudojant šiuolaikiškas medžiagas.

Straipsnis „Versmės“ leidykloje gautas 2003 01 23, spaudai parengtas 2006 11 13.
Straipsnis spausdintas „Lietuvos valsčių“ monografijoje „Papilė“ *II, III dalys*, Vilnius, *Versmė*, 2006, p. 134–153 (vyriausioji redaktorė sudarytoja Vida Girininkienė).
Straipsnis interneto svetainėje www.llt.lt skelbiamas nuo 2007 09 06.

[50] Gajauskas S. Papartynė liks Papartyne, *Vienybė*, Akmenė, 2002, vas. 13.